tussen Duin & Dijk

Natuur in Noord-Holland. Jaargang 6 2 2007

C.M. (Tello) Neckheim
● Foto's: Tello Neckheim

De heideslak in het Noord-Hollands

De heideslak Helicella itala *(Linnaeus, 1758) komt in Nederland voor in kalkrijke duinen langs de kust en in Zuid-Limburg op kalkgrasland en kalkrijke bermen. De auteur heeft in de periode 2001-2006 in het Noord-Hollands Duinreservaat onderzoek naar de heideslak gedaan en zet deze soort in het zonnetje.*

Inventarisatie en onderzoek

Van 2001 tot 2006 heb ik in het Noord-Hollands Duinreservaat weekdieren geïnventariseerd (Neckheim, 2006). Het bleek dat hier meer dan 55 soorten landslakken leven. Ik heb vooral gezocht naar de heideslak omdat dit een echte autochtone duinsoort is. Uit de literatuur zijn gegevens bekend over de verspreiding van deze soort in het Noord-Hollands Duinreservaat (Butot, 1964). Deze kon ik mooi vergelijken met mijn waarnemingen. Hoewel slakken zich meestal langzaam verplaatsen, zijn de meeste soorten toch goed in het veroveren van een nieuw leefgebied. Daarnaast is het aan de hand van vondsten van lege huisjes mogelijk om conclusies te trekken over de aanwezigheid van soorten in het verleden. Huisjes van slakken zijn namelijk na vele tientallen en zelfs na honderden jaren nog terug te vinden in het duinzand. Ik heb in eerste instantie de oude bekende vindplaatsen in Butot (1964) opnieuw bezocht en daarna getracht zoveel mogelijk andere populaties te ontdekken. Dat is aardig gelukt: ik heb in de duinen meer dan 12 kleine en grotere populaties gevonden.

Beschrijving van het huisje en het dier

Het huisje van de heideslak is plat gewonden (schijfvormig). Het huisje is wit tot crèmekleurig en er is vrijwel altijd een hoornbruin gekleurde band langs de naad van de windingen. Het huisje is rechtsgewonden. De breedte varieert tussen de 9 en 17 mm en de hoogte tussen 5 en 8 mm. Van onder gezien valt de wijde 'navel' op, de ronde opening die de windingen maken om een onzichtbare as. Bij 'volwassen huisjes' is er in de mondopening, vlak achter de rand, een dunne lijstvormige verdikking aanwezig.

Het weekdier zelf is zandkleurig en de bobbelige structuur van de huid is van korte afstand goed te zien. Er lopen iets donkere strepen over het lichaam tot in de oogstelen: de soort heeft ogen op steeltjes en daaronder twee voelsprieten op zijn kop.

Biotoopkeuze en levenswijze

De Nederlandse naam is niet erg logisch. De heideslak heeft zijn naam gekregen naar de biotoop: droge, zandige gebieden, zoals heide (de Bruyne, et al 1994), maar op Nederlandse heidevelden zitten geen heideslakken. De soort *Helicella itala* behoort tot de grasslakken (tribus Heliciini). Omdat ze voorkomt op open plaatsen waar ook grassen groeien komt die benaming meer in de richting.
De heideslak is een grondbewoner van kalkrijke gebieden in droog, open terrein. In beboste terreinen leeft hij aan de randen van dat bos

Duinreservaat

of op een open plek; mogelijk verdwijnt de soort als de open plek dichtgroeit. Het lijkt er dus op dat het een echte pioniersoort is. Als je de soort aantreft kan dat in groten getale zijn, tot wel honderd levende dieren bij elkaar. De populaties in de duinen zijn vaak kleiner.
Het Noord-Hollands Duinreservaat maar ook de Kennemerduinen bevatten uitermate geschikte plekken voor de heideslak. In polderlandschap, bos of ruderaal gebied zit hij niet. Dat is opvallend, omdat andere grasslakken, zoals de bolle duinslak *Cernuella virgata* of de grofgeribde grasslak *Candidula intersecta*, wel vaak worden aangetroffen op ruderale terreinen.
Een kruipende heideslak is alleen na of tijdens een regenbui in de zomer en herfst te vinden. Het diertje is heel schuchter: het schrikt van trillingen of schaduw en blijft dan erg lang teruggetrokken in zijn huisje. Het levende dier is dus alleen actief bij vochtige omstandigheden als het niet te koud is, maar waarschijnlijk ook wel 's nachts.
Tijdens droge weersomstandigheden vind je levende dieren in holletjes onder plantenmateriaal of aan de basis van stammen van onder andere kardinaalmuts en langs duindoornbosjes. Een enkele keer vond ik een levend volwassen dier op ongeveer 75 cm boven de grond op een tak van een kardinaalsmuts.
De heideslak kan goed tegen grote temperatuurverschillen, die van nature in open duingebieden kunnen ontstaan. Om minder last te hebben van hoge temperatuur kruipt de slak omhoog of verbergt hij zich in de grond of onder planten.

Voortplanting

De heideslak is net als alle andere longslakken hermafrodiet: de slak heeft zowel een mannelijk als een vrouwelijk geslachtsorgaan. Van de bolle duinslak is bekend dat ze aan het einde van de zomer paren en in kuiltjes eieren leggen. In het voorjaar komen de juveniele dieren uit hun schuilplaatsen en afhankelijk van de weersomstandigheden groeien de dieren tot wasdom in dat zelfde jaar.
Hoogstwaarschijnlijk gaat dit ook zo bij de heideslak. Ook tref je bij deze soort in het voorjaar wel volwassen levende dieren aan. Mogelijk hebben deze dieren de winter overleefd zonder te copuleren.
Over het algemeen treft men in het voorjaar echter zelden levende heideslakken aan. De breedte van één juveniel exemplaar, gemeten in april, was ongeveer 4 mm. Begin augustus trof ik zowel volwassen als juveniele dieren (zeer spaarzaam) levend aan. Begin september kon ik meerdere juveniele dieren waarnemen met een gemiddelde breedte van ongeveer 9 mm. Dat duidt er op dat mogelijk in het voorjaar de eieren uitkomen en de soort in de loop van de zomer volwassen wordt, net zoals de bolle duinslak. Het lijkt alsof er weinig eieren worden gelegd of weinig eieren uitkomen, omdat de bestaande populaties zelden extreem groeien in getal.

Verspreiding

Er zijn fossiele heideslakken bekend uit het duingebied; door het duinzand blijven slakkenhuisjes goed bewaard. Door deze vondsten kan men aannemen dat de soort ➤

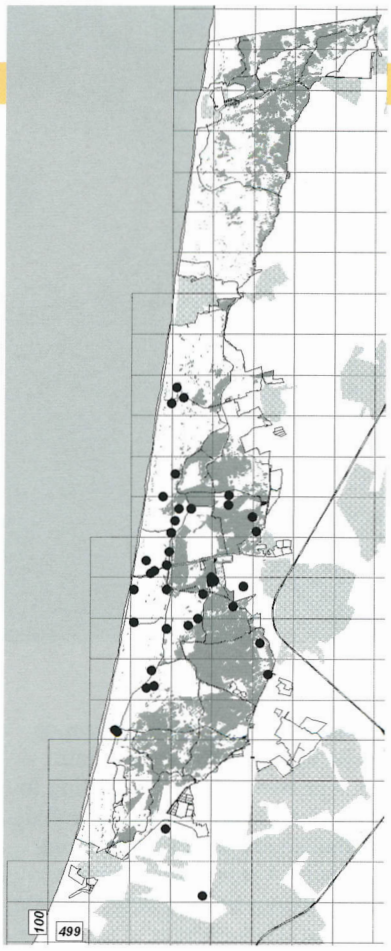

● *De verspreiding van de heideslak in het Noord-Hollands Duinreservaat.*

al vanaf het jong-Holoceen in de Nederlandse duinen voorkomt.
De tegenwoordige verspreiding in Nederland is beperkt tot de kalkrijke duinen langs de kust en Zuid-Limburg. Verder zijn er enkele vindplaatsen bekend langs de grote rivieren (Gittenberger et al. 1984). In het Noord-Hollands Duinreservaat is de soort redelijk algemeen. Het lijkt alsof de heideslak in de duinen boven het Noordzeekanaal algemener is dan beneden het kanaal, terwijl de duinen vrijwel dezelfde oorsprong hebben. Misschien heeft het ermee te maken dat beneden het Noordzeekanaal de duinen meer bebost zijn geraakt dan de duinen boven het Noordzeekanaal?
Ik heb alle vindplaatsen genoemd door Butot (1964) bezocht en levende dieren weer overal aangetroffen, behalve bij de Zwarte Weg (slechts één leeg huisje). Bij de Oosterduinen (in een 'kom van de Papenberg') is de soort ook nog steeds aanwezig. Dat de heideslak nog steeds voorkomt op plaatsen waar hij 35 jaar geleden ook voorkwam, zegt iets over zijn standvastigheid, maar ook over de stabiliteit van de biotoop. De heideslak is in principe een pioniersoort van open duinen en dan verwacht je dat de soort 'meeloopt' met de verstuivingen. Doch op deze plekken heeft de laatste 35 jaar weinig of geen natuurlijke verstuiving plaatsgevonden. Vandaar dat de soort nog steeds voorkomt op dezelfde plaatsten als 35 jaar geleden.
De soort is tot Egmond aan Zee (iets ten noorden van de Middenweg) waargenomen en niet daarboven, terwijl hij daar wel te verwachten is. Onduidelijk is waarom deze soort zo een duidelijke grens heeft ten aanzien van zijn verspreiding. Gedacht kan worden aan de kalkrijkheid van de grond, die verder naar het noorden steeds minder wordt.

Vijanden, grondverzet of geiten

Vogels, zoogdieren en insecten eten slakken. Lijsters gebruiken een steen om slakkenhuisjes te kraken en doen dit op een vaste plek, de 'lijstersmidse'. Die heb ik in het onderzoeksgebied wel gevonden, maar ik heb er alleen kapotte huisjes van de gewone tuinslak en de heesterslak *Arianta arbustorum* aangetroffen; blijkbaar wordt de heideslak niet (vaak) door lijsterachtigen gepakt.
Misschien niet door lijsters, maar wel door geiten? Bij de Wei van Brasser, een oude bekende vindplaats bij voormalig pompstation E, vond ik de door Butot (1964) gemelde populatie terug. Enige jaren geleden is dit oude landbouwterrein 'teruggegeven aan de natuur'. De bovenlaag van de grond werd hierbij afgegraven. Alhoewel de populatie heideslakken aan de rand van het natuurontwikkelingsproject voorkwam is de invloed van de werkzaamheden tot het voormalige pompstation groot geweest. In de winter van 2001 ging er in verband met de aanleg van een waterleiding een graafmachine dwars door het gebied. Ik was benieuwd naar de uitwerking van deze werkzaamheden op een populatie heideslakken en heb ik deze vindplaats daarom vaak bezocht. De heideslak – een pioniersoort – leek zich er weinig van aan te trekken. Helaas vond ik er in 2004 en 2005 toch geen levende slakken meer. In die periode werden Hollandse geiten uitgezet om de weide te begrazen; hierbij werd het terrein met schrikdraad afgezet. De slakkenpopulatie kwam binnen de omheining terecht

Het moderne beleid om de duinen weer meer ruimte te geven voor verstuiving zal zelfs een gunstige invloed hebben op het behoud van de soort.

en hoogstwaarschijnlijk hebben de geiten de heideslakken opgegeten! Schapen eten bolle duinslakken (Tayler, 1921; Stratton, 1968 in Mienis, 1969); geiten zijn minder kieskeurig dan schapen en heideslakken lijken op bolle duinslakken: 'kalkrijk, lekker'. In 2006 vond ik hier opnieuw enkele jonge dieren en later ook meerdere langs de rand van het hek; later in het jaar in totaal tientallen dieren. De populatie is er blijkbaar weer bovenop gekomen. De beweiding met geiten is overgenomen door grote grazers, waarbij het beweide oppervlak ook nog eens veel groter werd. We hoeven ons dus geen zorgen te maken over het verdwijnen van deze bekende vindplaats bij de weide van Brasser.

Bescherming en aanbeveling

Op 5 november 2004 heeft de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit de Rode Lijst Land- en Zoetwaterweekdieren vastgesteld (de Bruyne, et al 2003). In deze lijst staat de heideslak geboekt als 'bedreigd'. De heideslak heeft in het Noord-Hollands Duinreservaat een flink aantal populaties en is daarmee buiten Zuid-Limburg het enige gebied in Nederland waar de soort algemeen voorkomt. Hierdoor heeft het Noord-Hollands Duinreservaat een nationale verantwoordelijkheid voor deze in Nederland bedreigde soort. Het huidige beleid van het PWN zal geen problemen opleveren voor de heideslak. Het moderne beleid om de duinen weer meer ruimte te geven voor verstuiving zal zelfs een gunstige invloed hebben op het behoud van de soort. Echter, omdat de laatste jaren exoten zoals de bolle duinslak en de Griekse duinslak *Cernuella jonica* hun intrede doen in de duinen, is het van belang in de gaten te houden of deze soorten de heideslak niet verdringen. De soorten hebben immers een overeenkomstige biotoopkeuze. Tot nu toe zijn er echter nog geen gemengde populaties waargenomen.
Ik beveel aan om bij zandverplaatsingen of werkzaamheden, zoals graven van geulen voor leidingen, eerst te onderzoeken of er een populatie heideslakken aanwezig is. De dieren kunnen dan enkele meters worden verplaatst. Een kleine moeite!

Nawoord

Ik hoop dat dit artikel bij de lezer belangstelling heeft gewekt voor landslakken in onze provincie. Ga zelfs eens kijken! Misschien komt u deze mooie slakkensoort op onbekende plekken tegen. Lege huisjes zijn ongestraft te verzamelen en als men de lege huisjes goed droog opbergt en voorziet van een etiket met daarop de vindplaats, heeft het nog wetenschappelijke waarde ook. Nog beter is waarnemingen te melden aan het PWN of aan de stichting ANEMOON, de PGO voor slakken: www.anemoon.nl.

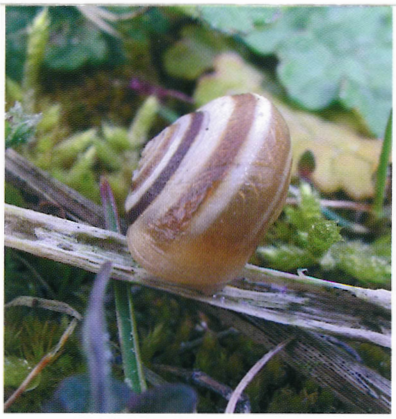

C.M. (Tello) Neckheim
Poggenbeekstraat 21 2h
1073 JE Amsterdam
telloneckheim@orange.nl

Literatuur

- BRUYNE, R.H. DE, R.A. BANK, J.P.H.M. ADEMA & F.A. PERK, 1994. Nederlandse naamlijst van de weekdieren (Mollusca) van Nederland en België. Feestuitgave ter gelegenheid van het zestigjarig jubileum van de Nederlandse Malacologische Vereniging. Leiden: 149 pp.
- BRUYNE, R.H. DE, H. WALBRINK & A.W. GMELIG MEYLING, 2003. Bedreigde en verdwenen land- en zoetwatermollusken in Nederland (Mollusca). Basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. Stichting EIS/Stichting Anemoon.
- BUTOT, L.J.M., 1964. De molluskenfauna. Recreatie en Natuurbescherming in het Noordhollands Duinreservaat. Med. Itbon nr. 69 suppl. 3 (fauna) hfds. Uitkomsten van de inventarisatie. RIVON-Mededeling No. 165.
- GITTENBERGER, E., W. BACKHUYS & TH. E. J. RIPKEN, 1984. De landslakken van Nederland. Bibliotheek van de KNNV nr. 37, Leiden.
- MIENIS, H., 1969. *Cernuella virgata* (Da Costa, 1778) in Nederland. Basteria 33(1/4): 31-49. Leiden. RIVON-Mededeling No. 313.
- NECKHEIM, C.M., & R.H. DE BRUYNE, 2003. Onderzoek naar het voorkomen van de heideslak *Helicella itala* (Linnaeus, 1758) op de Brederodeberg (Noord Holland). Atlasproject Nederlandse Mollusken. Onderzoeksrapport. 4 pag.
- NECKHEIM, C.M., 2006, De land- en zoetwaterweekdieren (Molluska of mollusken) van het Noordhollands Duinreservaat. Uitgave PWN Waterleidingbedrijf Noord-Holland, Velserbroek. 70 pag. plus verspreidingskaarten.